

SOMLAI PÉTER

A CSALÁDI STABILITÁS KAPCSOLATI SZEMLÉLETE*

Bevezetés

A modern család megkülönböztető vonásait a szociológia rendszerint a családi funkciók módosulásaiként tárgyalja. A legtöbb kézikönyvben és monográfiában azt olvashatjuk, hogy a családoktól a termelés után más funkciókat is átvettek – részben vagy teljesen – speciális társadalmi szervezetek és intézmények: az állami szociálpolitika, az iskolarendszer, a tömegkommunikáció, az egészségügyi intézmények stb. Ezeket a megállapításokat kétféle* módon szokták kiegészíteni. Vagy korlátozó jelleggel, melyekből kiderül, hogy azért a család továbbra is fontos funkciókat lát el a régiek közül, csak más módon, vagy pedig olyan érvekkel, melyek szerint a funkciókör megváltoztatása révén a családok új fajtájú, de a régivel azonos jelentőségű társadalmi feladatokat töltenek be. Ezt tömören tudomásom szerint először 1921-ben Robert McIver fogalmazta meg: „Miközben egyik funkciót a másik után veszette el a család, megtalálta saját funkcióját. Szövetséggé („association”) vált, melyben a férjből és feleségből olyan apa és anya lesz, akiket kizárólag érzelmi szálak kötnek össze. Az ilyen érzelmek a nemi szerelemmel kezdődnek, azután pedig, affektusokká, intimitássá, a szülők és gyerekek kölcsönös odaadásává fejlődnek... Amennyit a család funkcióinak kiterjedésében elvesztett, annyit vagy még többet nyerhet minőségben.”¹

A nyilatkozat ma már túlságosan optimistán hangzik. Az egymást szabadon választó emberek érzelmei nem garantálják, hogy kapcsolatuk tartós „szövetség” lesz. Sőt, a válások és újrarahasodások számának növekedése inkább az ellenkező tendenciára mutat. S azt is tapasztalhatjuk, hogy a szülők és gyerekek stabil kapcsolatának sincsenek megrendíthetetlen érzelmi biztosítékai. De egészében véve félrevezetőnek tartom az ilyen történeti összehasonlításokat, melyek a családszervezet változását funkciók növekedésével-csökkenésével, illetve a családi egység erősödésével-gyengülésével próbálják magyarázni. A történeti változás sokkal inkább szerkezeti-minőségi változásokban ragadható meg – s ezért értek mégis egyet McIver gondolatának lényegével. Véleményem szerint *a modern családok elsősorban nem funkcióik számában vagy kohéziójuk mértékében különböznek a régebbi korokétól, hanem tagjaik kapcsolatának jellegében.*

*Részletek egy monográfiából, melyben a modern családok kapcsolatrendszerének társadalomtörténeti és elméleti kérdéseit kívántam összefoglalni. Ennek empirikus anyagát - melyre a továbbiakban is hivatkozni fogok - azokból a kutatásokból merítettem, amiket 1977 óta az ELTE Szociológiai tanszékén folytatok munkatársaimmal és tanítványaimmal. A vizsgálódások során intenzív módszerekkel készítettünk eset-leírásokat különböző létszámú, összetételű, más-más lakóhelyhez, foglalkozási csoporthoz tartozó családokról. Az esetek közül tíz olvasható a „Családmonográfiák” című kötetben (Somlai, 1978. A). A kutatás egyes módszertani kérdéseire lásd: Somlai, 1978. B.

Egy-két nemzedékkel korábban kezdődött el, ma is folytatódik és még valószínűleg sokáig tart az a társadalomtörténeti folyamat, melynek során *a családi stabilitás-instabilitás új módjai, megnyilvánulásai* s az ezeknek megfelelő új kritériumok kialakulnak és elterjednek. A kapcsolatokra vonatkozó szempontoknak a tárgy módosulását kell követniük. A stabilitás kritériumai immanensebbek lettek: elsősorban nem a dicső múlt és közösen elfogadott tekintélyek, nem a felhalmozott tárgyak, javak, nem az esküvések és csoportszimbólumok, hanem az számít, hogyan oldják vagy kötik egymást a családtagok, hogyan alakítják kapcsolatrendszerüket.

A mai szociológiában a családi stabilitás és felbomlás okaira és jelenségeire olyan magyarázó szempontokat használnak, melyek két, egymástól eltérő elméleti irányba sorolhatók. Ezeket a továbbiakban „konszenzus-elméletek”-nek és „konfliktus-elméletek”-nek nevezem.² Mielőtt körvonaloznám saját elképzeléseimet, összefoglalom e két elméleti irány legfontosabb szempontjait és érveit.

1. Konszenzus- és konfliktus-elméletek

A *konszenzus-elméletek* alapján a stabil család a benne élőket „úgy egyesíti, hogy az eltérő életkori és nemi szerepek integrálásával formálja ki köztük a harmonikus viszonyt”.³ Férj és feleség, szülők és gyermekek együttese a magatartás-normák, a választásokot irányító értékek közössége és más szabályozó mechanizmusok révén alakítja ki a családszervezet egyensúlyát. Kölcsönös és folyamatos alkalmazkodásuk teszi lehetővé a család működését. A család életfolyamata megköveteli a tagok alkalmazkodását, egymáshoz való igazodását, hiszen az évek múltával minden családban módosul a tevékenységek szerkezete, változnak a funkciók, új feladatok ellátására lesz szükség, régiek pedig feleslegessé válnak. A kötelékek szorossága, a családtagok kölcsönös szolidaritása ezért „a megegyezések erejétől függ, attól, hogy a család mennyire tudja rávenni tagjait közös döntések kialakítására, közös értékek elfogadására. Ha a tagok erre nem képesek, „ha pozícióikban és kölcsönös szerep-elvárásaikban egyre kevésbé tudnak megegyezni”,⁴ ha tehát a közöttük húzóerő feszültségek örökös konfliktussal járnak, akkor felborul a család egyensúlya, megbomlik egysége.

R. Winch elemzésének egyik példája jól illusztrálhatja, hogyan kell értenünk a konszenzusok szükségességének kialakulását: „Képzeld el például, hogy egy családban mindenki megegyezik abban, hogy 1. a kerti munka az apa (férj) dolga, s hogy 2. a reggeli elkészítéséért az anya (feleség) a felelős. Tegyük fel, hogy hosszabb idő, 15 év elmúltával 1. az apa (férj) úgy érzi, hogy ő – de csakis ő – inkább golfozni menne a hét végén, a kerti munkát pedig fiának kellene elvégeznie, s hogy 2. az anya – (feleség) úgy érzi, hogy ő – de csakis ő – szívesebben aludna tovább reggelként, s készítse el lánya a reggelit. Ez esetben a szerepekre vonatkozó megegyező nézetek száma csökken (s az eltérők száma növekszik) a családban, ez pedig bizonyos fokú bomláshoz vezet.”⁵

A szerepegyeztetések követelményeit T. Parsons két összefüggéskörben, a személyiségfejlődés és a társadalmi rendszerek működésének problémakörében fogalmazta meg.⁶ Az előbbiben a családtagok, főként a gyerekek és szülők közötti összhangot jelölte meg a személyiségfejlődés nélkülözhetetlen forrásaként. Az összhangra meghatározottabban a csecsemők gondozásának és nevelésének idején van szükség, amikor minden családtagnak

igazodnia kell az anya és gyereke közötti „szimbiotikus kapcsolat”-hoz. A másik problémakör makrostrukturális, s Parsons ebben megfogalmazott gondolatait két fő tézisben lehet összefoglalni. Az egyik szerint a nukleáris család formája felel meg a modern társadalmak gazdasági, politikai, kulturális rendszereinek és ezek működési feltételeinek; a másik tézis szerint a modern szociális rendszerek a korábbiaktól eltérő módon, de funkcionális szempontból hasonló hatásfokkal alapozzák meg a nukleáris családok stabilitását és integratív működését. A családok stabilitása tehát egyfelől a legfontosabb feltétele annak, hogy az új nemzedékek tagjainak szocializációja sikeres legyen és a társadalmak nagyobb megrázkódtatások nélkül folytathassák működésüket, másfelől a családok funkciókörének és rokonsági rendszerének megváltozása, az intézmény- és értékrendszerek változásai, mint makrostrukturális folyamatok biztosítják e „feltétel feltételeit”, azt tehát, hogy a családok a nukleáris formában is integratív módon működ-hessenek. A szerepegyeztetések e tágabb összefüggések interakciós megnyilvánulásait jelentik, stabilizáló jelentőségük ezekből fakad és ezeket fejezi ki.

A konszenzuselméletben a stabil család egy jól működő zenekarhoz hasonlít, a gyengébb vizályok hamis hangokhoz, a mélyebb és tartósabb konfliktusok pedig macska-zenéhez. Az elemzők ugyan elismerték, hogy „a komplementer szerepek egyensúlya ritkán marad fenn sokáig; előbb-utóbb diszharmónia támad ...”, de rögtön hozzátették: „ha ez folytatódik, akkor a rendszer felbomlásával ér véget”.⁷

Az elméletet sok bírálat érte. Egyoldalúságát legjobban azok az elemzések mutatták ki, amelyek a deviáns magatartások családi hátterével s főleg az úgynevezett „*tűlszervezett*” családokkal foglalkoztak.⁸ Ezekben a családokban ugyanis hosszú ideig, évekig vagy akár évtizedekig látszólag nincsenek erősebb konfliktusok, egyetértő szellem és teljes egység uralkodik, a családtagokat erős szolidaritás fűzi egymáshoz. Ennek árát, például az egyik családtag kizsákmányolását vagy bűnbakká formálását, nemigen veszik észre. Aztán egyszer csak bekövetkezik az az esemény, amire nem számíthattak a rokonok, ismerősök, szomszédok – s rendszerint maguk a családtagok sem. (Sokféle ilyen esemény lehetne felsorolni az egyik házastárs vagy gyerek hirtelen elköltözésétől a különféle deviáns magatartásokig.) A konszenzus-elmélet alapján nem lehet megmagyarázni ezeket az eseményeket, hiszen a) vagy nem egyeztették a családban éveken át a szerepeket, normákat, funkciókat, de akkor nem tudni, mitől látszott egységesnek a család, b) vagy pedig egyeztették ezeket, egységes volt a család, de akkor nem tudni, mi okozhatja e jelentős változást.

A „zárt családok” legpatogénebb hatásait a szkizofrénia-kutatásokból ismerjük.⁹ Wynne dolgozta ki a „pszeudo-kölcsönösség” („pseudo-mutuality”) fogalmát a szkizofrén betegek olyan családi kapcsolatainak jelölésére, melyek látszólag harmonikusak, de örökösen a lojalitás próbája elé állítják a másfajta kapcsolatokra törekvő egyént.¹⁰ Ennek a fogalomnak fontos szerepe lett abban az összefoglaló kritikában, mely a konszenzus-elmélet lényegét ragadta meg. J. Habermas volt, aki kimutatta, hogy az elmélet három összefüggő feltételezésen alapul: a kölcsönös szükségletkielégítés által biztosítható *integráció*, a megállapodásszerű elvárások által biztosítható *identitás* és az érvényes normák automatizmusa által biztosítható *konformitás* feltételein. A valóságban viszont ezek a feltételek csak patológikus határhelyzetekben érvényesülnek. Csak akkor, ha a konfliktus elnyomása révén erőszakolják ki a tagok elvárásait és magatartásait „pszeudo-kölcsönösségét”.¹¹

A konfliktusok tehát kórosak a családi kötelékek épségére, tartósságára a konszenzus-elmélet értelmében, *k* „*konfliktus-elmélet* éppen ezt tagadja.¹² Érvélese során abból a tapasztalatból indul ki, hogy számos család folytatja életét rövidebb-hosszabb ideig tartó, erősebb vagy gyengébb konfliktusok között, s ezért a következő, érvényesebbnek tartott szempontokat hangsúlyozzák: *a szerepegyensúly tartósan harmonikus állapotok csak a konszenzus-elméletben léteznek*; a tapasztalatok szerint „a családi harmónia igen problematikus, nem pedig normális állapot”,¹³

— *a konfliktusokat nem lehet mindenáron kiküszöbölni*, mert a családtagok erre irányuló magatartása több feszültséget szül, mint amennyit megszüntet; vegyük tudomásul, hogy a mélyebb s esetleg tartósabb konfliktusok is szükségképpen hozzátartoznak a családi élet folyamatához;

— *a családi kötelékek stabilak lehetnek a konfliktusok ellenére* s még inkább a kölcsönösen és sikeresen feldolgozott konfliktusok eredményeiként.¹⁴

A konfliktus-elmélet persze nem állítja a konszenzusokról sem azt, hogy nem lehetségesek, sem pedig azt, hogy nem szükségesek. A családi élet elképzelhetetlen anélkül, hogy legyenek egyetértések és együttműködések a tagok között. Az együttműködés azonban nem küszöbölheti ki a konfliktusok forrásait. Vagyis nem általában a konszenzusok okozzák a bajt, hanem az olyan jól biztosított, merev szerepegyeztetések, melyeknek fő funkciója éppen az volna, hogy elhárítsák a vizályt.

Ugyanakkor a konfliktusokról sem állítható, hogy általában elősegítik a stabilitást.¹⁵ s Vannak destruktív fajtái, olyan ellenségeskedések, melyeknek szereplőit a következő szempont vezérli: amennyit nyerek, annyit veszít a másik. (A társadalomtudományi játékelmélet ezt nevezi „nulla-összegű”-játéknak.¹⁶) Ezekben tehát a résztvevők célja a saját győzelem és a másik fél veresége. A „vegyes motívumú” konfliktusok résztvevőit viszont nem feltétlenül a győzelem vágya sarkallja, mert ismernek olyan megoldást, ami közös nyereséget jelent és el akarják kerülni azt a megoldást, ami – az egyik fél esetleges győzelme árán – közös veszteséget okozhat. Eszerint azok a családok, amelyekben túlságosan gyakoriak a „nulla-összegű” küzdelmek, ahol többnyire győz az egyik fél és vereséget szenved a másik (s rendszerint ugyanaz a személy), ezek a családok nem tudnak alkalmas feltételeket teremteni kommunikációs szervezetük folyamatos és változókéony működéséhez. Ezzel szemben ott, ahol a családtagok megtanítják egymást a közös nyereség céljára, akarására és elérésének módszereire, ott a konfliktusok megoldása révén állandóan újjáalakulhat a család kommunikációs szervezete is.

„Szóban forgó” tárgya szerint igen sokféle konfliktus lehet: egy vacsora érendjével kapcsolatos összeczördüléstől kezdve a házaseset tartós nemi feszültségeiig, vagy a gyerekek párválasztásaikor kialakuló vizályokig. A verbalizált tematika tehát nem mindig árulja el, hogy valójában milyen kapcsolati jelentősége van az összeczapó érveknek és indulatoknak. De a hangnemből, az indulatok erejéből, sőt a légkörből sem lehet egyértelmű információt kapni erről. Nem a gyakori viták vagy hangos szóváltások tanúskodnak a családi élet válságáról, hanem „sokkal inkább az, ha a tagok nem hordhatják ki és nem magyarázhatják meg egymásnak feszültségeiket anélkül, hogy sorozatosan kitagadnák, megbüntetenék vagy szimpptomák képzésére kényszerítenek egymást.”¹⁷

A konfliktus-feldolgozás módját a család kommunikációs szervezetének működéséből lehet megállapítani. Ennek nem mindig felel meg a „légkör” változása. A konstruktív megoldások javítják a kommunikációs szervezet működését, de nem biztos, hogy egy-

szerűbbé teszik a családtagok életét, és nem biztosítják feltétlenül a tartós harmóniát. A destruktív megoldások viszont akkor is rombolják a családi élet alapjait, ha az ellentétek nyílt kibontakozása után időlegesen (s ez persze évekig is tarthat) békét és csendet eredményeznek. A legrombolóbb konfliktusok *örvénytörően* hatnak, mert a kölcsönösen kényszerítő jellegű közlések és válaszok egyre inkább mélyítik az ellentétet: nem tisztázódik az eredeti, a konfliktust kiváltó kérdés, hanem a felek mind több tárgyon, kérdésen, ügyön *demonstrálják* szembenállásukat, egyre inkább „két nyelven” beszélnek, mást jelent számukra ugyanaz a szó, tett, gesztus, esemény. Az ilyen folyamat eredményezi azt, hogy egy idő után rendszerint mindkettőjüknek igaza van – a saját „nyelven megfogalmazott saját szempontjai szerint” –, s egyre jelentéktelenebb a közös nyelven megfogalmazható szempontok súlya.¹⁸

Ez a destruktív folyamat személyiségükben is veszélyeztetheti a családtagokat. Ennek az az oka, hogy önképük és önértékelésük merőben ellentétes lesz azzal a képpel és értékeléssel, amit a másik fél alakított ki és hordoz róluk (például ők önzetlennek és őszintének tartják magukat, a másik képben viszont önzők és álnokok), de a másik fél képe – épp azért, mert ő alakította ki róluk – mégis nagyon fontos számukra. Az intrapszichikus és személyközi konfliktusok így fonódhatnak össze s az örvénylő folyamat egy pontján megsemmisíthetik a visszautat.

A konfliktus-elméletek szerint tehát a családok stabilitását elsősorban a tagok közötti kommunikáció módja határozza meg. *Hogy a tagok miként és mennyire tudják elfogadni egymást, az a legszorosabban attól függ, mennyire képesek kölcsönösen részesezni kommunikációik kapcsolati feltételeiben.* Ezt viszont elsősorban az határozza meg, hogy mennyire nyíltan döntenek közös életük céljairól, állapotairól, szerepeik elosztásáról, szükségleteikről, mennyire lehet szabad, kényszermentes diskurzus tárgya bármely joguk vagy kötelességük, szándékuk vagy elvárásuk. Az ilyen nyílt diskurzusok feltétlenül konfliktussal járnak, amiknek azonban lehet konstruktív feldolgozási esélyük, mert nem fenyeget egyik vagy másik családtag teljes elutasítása. A feldolgozás esélyét tehát igen nagy mértékben meghatározza az, hogy mennyire alakul ki az ilyen nyílt kommunikáció. Ahol ez kialakult, ott a konfliktusok strukturáltabbak, vagyis tárgyyszerűbbek, körülhatároltabbak, szabályozottabban kezelhetők, mert a tagok el tudják fogadni és fogadtatni egymással kommunikációik játékszabályait.¹⁹ A másik fél iránti toleranciát, választásainak és döntéseinek tiszteletben tartását csakis a nyílt kommunikáció fejlesztheti ki. A látens destruktív konfliktusok ezzel szemben strukturálatlanok: nem lehet tudni, hiszen nem válhat diskurzus tárgyává, hogy milyen okai és forrásai vannak a feszültségeknek, s éppen ezért nem alakulhatnak ki olyan kommunikációs szabályok és módszerek, amelyeknek révén a tagok körülhatárolhatnák és megoldhatnák konfliktusukat. A feszültségek rejtve maradnak továbbra is, rontják a tagok életének légkörét, s az idő múlásával egyre nehezebbé válik feloldásuk.

Miért nyújt realisabb szempontokat a „konfliktus-elmélet” a családi stabilitás és a vele összefüggő szerkezeti folyamatok megismeréséhez? Véleményem szerint elsősorban azért, mert e kapcsolatok romantikus eszményképe helyett valódi tartalmukból próbál kiindulni. Nem a „mennyország vagy pokol” alternatívájának mintájára megalkotott „harmónia vagy felbomlás” végleteit kéri számon a családoktól, s a nyílt konfliktus hiányát nem tekinti az összetartás jelének. Ehelyett megpróbálja megismerni és propagálni a konfliktusok (főleg a házastársi konfliktusok) megoldásának konstruktív módjait, számot

vetve a családtagok személyiségének, a család egészének, kulturális és társadalmi környezetüknek változásaival. E szemlélet alapján már értelmezhető a „túlszervezett” családok kommunikációs szervezetének működése és az is, hogy a család „belső zártsága” miért veszélyezteteti hosszabb távon a család stabilitását.

De a konfliktus-elmélet alapján sem sikerült eddig átfogó képet kialakítani a családi kötelek alakulásának problémáiról. Nem sikerült olyan összefüggő fogalom- és tézis-rendszert létrehozni, mellyel magyarázható lenne a családok kommunikációs szervezetének valamennyi, a stabilitás és instabilitás szempontjából fontos kérdése. Az ilyen irányú elméletalkotásnak egy sor alapvető problémája van. A kérdések egyik csoportja arra vonatkozik, hogy milyen fajta (sztochasztikus, kauzális, determinisztikus) kapcsolat van az egyes családok kommunikációs módszerei s egyfelől a tagok személyisége, másfelől a család szociokulturális környezete között? A másik ilyen kérdéskör az elmélet kultúr-történeti kötöttségeire vonatkozik. Arra tehát, hogy vajon tud-e érvényes szempontokat nyújtani a hagyományos normák szerint élő, a „tradíciók által irányított” családok viszonyainak értelmezésére is, vagy pedig csak a „modern” családokéira? A harmadik kérdéskör a családi kapcsolatok összefüggő rendszerére vonatkozik. A konfliktus-elmélet szellemében készült munkák többsége csak egy-egy alrendszerrel (főleg a házastársi kapcsolattal) foglalkozik és nem veszi figyelembe a család teljes kapcsolatrendszerét. Azzal, hogy minden tartós, intim kapcsolat konfliktusokat teremt és hordoz (megoldatlan vagy megoldott, keletkező vagy elmúló konfliktusokat), még nem mondtunk el mindent a kapcsolatrendszeréről. A kapcsolatok nem azonosak a felek konfliktusaival és a kapcsolatrendszer működése nem azonos a páros konfliktusok összességével. S nem biztos, hogy a speciális párkapcsolatok és bennük folyó kommunikáció értelmezésére hivatott fogalmak és szempontok éppúgy érvényesek akkor is, ha figyelembe vesszük a kapcsolatok teljes rendszerében zajló közvetítéseket, a harmadik, negyedik félre vonatkozó kötelezettségeket és elvárásokat, a tagok közötti szövetségeket és koalíciókat stb. S végül igen kétséges a konfliktusok artikulált „strukturálásának” lehetősége is. A „nyílt kommunikáció” problémájáról itt csupán azt jegyezném meg, hogy vannak empirikus vizsgálatok, melyek cáfolják a konfliktus-elmélet szellemében megfogalmazott és javasolt Játékszabályok” bevalását, stabilizáló hatását még a modernebb családok körében is.²⁰

A konszenzus-elmélet és a konfliktus-elmélet gyengeségei szinte csábítanak a „szintetizálás” feladatára. Egy ilyen szintézisből, két karakterisztikus nézőpont és szemlélet vegyítéséből azonban valószínűleg csak egy jellegtelen „egyrészt-másrészt” keverék állna elő. Más általánossági szinten, másfajta kérdések és értelmezési szempontok felől kell folytatni az elméletképzési próbálkozásokat.

2. Kapcsolati nézőpont

Minden család felfogható a tagjai közötti kapcsolatok rendszerének. E rendszer általánosan érvényes működési szabályszerűségeinek, vonásainak megismerésére vonatkozó igény legkorábban és leghatározottabban a deviáns magatartások okainak és forrásainak értelmezésekor merült fel. Az alkoholisták, bűnöző vagy elmebeteg fiatalok, a „veszélyeztetett” gyerekek élete határozottan arra vallott, hogy a szülők és gyerekek kapcsolatai, a házastársi kapcsolatok, testvérkapcsolatok *egy rendszert alkotnak, s hogy az esetek*

többségében hiába minden erőfeszítés az egyik alrendszer módosítására, ha a többi változatlan marad. Ezért kaphatott már igen korán hangot ez a gondolat éppen a szociális gondozással foglalkozó szakirodalomban.²¹ De nemcsak ott. Az orvostudományban is felfigyeltek arra, hogy bizonyos betegségek kórocai között a családi kapcsolatok rendszerét kell feltételezni.²² S különböző társadalmi problémák – például az intézményes pedagógia működési feltételeinek vagy a nők foglalkoztatásának – vizsgálata során is vissza-visszatérő kérdést okoztak azok a hatások, melyek e rendszer működéséből fakadnak. Miben fejeződik ki ez a kapcsolatrendszer?

Az emberek nemcsak tárgyakat, nemcsak anyagi és szellemi alkotásokat teremtenek, s nemcsak a maguk és mások alkotta objektivációk fejezik ki életviszonyaikat. „*Szubjektívációkat* is létrehoznak: működtetnek egymás között olyan erőket és mechanizmusokat, melyekkel kötik és/vagy oldják egymást, bonyolítják és egyszerűsítik életüket. Ebből a *személyközi kreativitásból* származik a kapcsolatok mindenfajta jelentésben tartalma és formája. Ezek rögzülhetnek szokásokká, állandósulhatnak attitűdökké, merevülhetnek keményen ellenálló magatartásmódoikká. A rögzültség teszi ellenállóvá, szinte „külsővé” ezeket, s ezért látszanak objektívnek, tényszerűnek.

„Valamely dolog elsősorban arról ismerhető fel, hogy egyszerű akarati elhatározással nem lehet megváltoztatni” – írta nevezetes munkájában E. Durkheim.²³ Azóta sokan éppen így, „szilárd halmazállapotukban” vizsgálják a személyközi kapcsolatokat. A családi kapcsolatrendszerben is vannak ilyen rögzült képződmények. Minden családban kialakítják valamikor és valahogyan céljaikat, egymásra vonatkozó jogaikat és kötelességeiket a tagok, kialakul, hogy kinek és mikor mit szabad és mit nem, kialakulnak személyközi lehetőségeik és feladataik. Az idő múltán, a változtatás szándékának vagy kényszerének próbájánál ezeket a „szubjektívációk”-at sokkal nehezebben mozdítható, ellenállóbb adottságoknak érezhetik, mint tárgyi környezetük vagy gazdasági életfeltételeik elemeit. A kapcsolatrendszer vált ilyené – tapasztalhatja és éreztheti egymással az egyik vagy mindkét házastárs, a szülő és a gyerek. S így láthatja a külső szemlélő – a barát, a pedagógus, az orvos, pszichológus – is, hiszen „jó tanácsai”, intelmei, figyelmeztetései akkor is ellenállásba ütköznek, ha a családtagok „belátják”, hogy mire „lenne” szükség.

A családi kapcsolatrendszer „tényei” azonban nem „dolgok”. A „szubjektívációk”-ban mindig kapcsolati folyamatok rögzülnek, s e folyamatok működése nem szűnik meg, amíg a családtagok kapcsolatrendszere fennáll. A tagok maguk hozzák létre, maguk működtetik e folyamatokat s nemcsak amikor kezdeményeznek, amikor megoldanak vagy megváltoztatnak egymás között valamit, hanem *akkor is*, amikor egymásra vonatkozó elvárásaik megszilárdulnak.

Legnyomatékosabban úgy érzékelhető a kapcsolatrendszer működésének jelentősége, ha gondolatban kiiktathatjuk az eltérő makrostrukturális, demográfiai vagy szubkulturális tényezők hatásait. Amikor tehát azonos szociokulturális környezetben élő, azonos gazdasági, társadalmi réteghez és szubkulturához tartozó, azonos létszámú és összetételű stb. családok tagjainak kapcsolatait hasonlítjuk össze. Hiszen nyilvánvaló, hogy a kapcsolat alakulásban mekkora jelentősége van az ilyen tényezőknek. A házastársi konfliktusok más kontextusban folyhatnak az olyan családokban, ahol sok gyerek van és az olyanokban, ahol csak egy van; iskolázatlan emberek és értelmiségiek között; rigiden vallásos és szabad szellemű családokban stb. A kapcsolati kontextust *végző fokon* meghatározza a

szűkebb és tágabb szociokulturális környezet. E környezet komplexitásából azonban mindegyik család másként szelektál. Ha nincsenek széles körű ismereteink és személyes tapasztalataink a család szociokulturális környezetéről és idegenként tájékozódunk benne, akkor aligha érthetjük meg e szelekció működését és hatásait. Ha viszont csak a környezeti hatásokat tartjuk szem előtt, akkor az egyes családok kapcsolatrendszerének működéséből is csak azt ragadhatjuk meg, ami a szűkebb-tágabb környezeti befolyások szelektált tartalma. Ezt tette és teszi temérdek olyan társadalomtudományi munka, amelyben kultúrák, népek, társadalmi csoportok vagy szubkultúrák szerint hasonlítják össze a családi szocializációt, a házaspárok szexuális életét vagy a családtagok háztartási teendőit. Az általam felvetett kérdés más jellegű.

A „kapcsolatrendszer” olyan hosszabb távú, nehezen változtatható folyamatokból áll, melyeket leginkább a tagok közötti „megértés” fogalomkörében foglalhatunk össze.

Ha a „kölcsonös megértés” problémáját nem kívánjuk korlátozni a) tetszőleges párokra vagy csoportokra és b) kognitív műveletekre, illetve a szerepelvárások behaviorista terminusaiban értelmezett egyeztetésére, akkor be kell látnunk, hogy a *„kapcsolatrendszer” és a „kölcsonös megértés” fogalma többnyire korrelatív jellegű s annál inkább az, minél informálisabb a csoport, illetve minél alapvetőbb, elsődlegesebb a jelentősége a hozzá tartozó tagok identitásának alakulásában és személyiségük fejlődésében.* Talán a családok esetében a leghatározottabban ez a korrelatív jelleg: a kölcsonös megértés elért szintje ezekben függ össze legszorosabban a kapcsolatrendszer minden személyközi vonatkozásával. Másfajta csoportokban, főként a szorosan körülhatárolt funkciójú, erősen formalizált szervezetek csoportjaiban a működés teljesítményben mért eredményessége kevésbé kívánja vagy engedi meg az ilyen szoros összefüggést. (Bár a kölcsonös megértés és a kapcsolatrendszer – a hierarchia, az együttműködés módja, a konfliktusok jellege és megoldásuk sztenderdjei stb. – még a leginkább formalizált szervezetekben is valahogyan összefüggnek.) A családban mint egymáshoz a legszemélyesebb módon kötődni hivatott tagok közösségében – mindig is szoros volt ez a összefüggés. *A modern családokban pedig, melyeknek egységét mind kevésbé közvetlenül biztosíthatják intézményes erők, elsősorban ezen, a tagok közötti kölcsonös megértés szintjén múlhat kötődéseik és választásaik alakulása.*

3. A kölcsonös megértés feltételei a kapcsolati kontextusban

Mitől függ és hogyan érzékelhető intim csoportokban a tagok közötti kölcsonös megértés foka? Elsősorban attól függ, hogy milyen a tagok kommunikációjának kapcsolati kontextusa és csakis e kontextuson belül, szerkezetének ismeretében érzékelheti. Ez a szerkezet utalások sokaságából áll, melyeket fel lehet és fel kell használni ahhoz, hogy a megnyilatkozási szándékok szerint tulajdoníthassunk jelentést a közléseknek. A szándékok előlegezése, tulajdonítása, kiváltása és reflexiója nélkül csupán „konvencionális jelentésű közlésekre nyílik mód.”²⁴ Viszont minél személyesebb egy kapcsolat, annál sokrétűbben lehet és kell a tagoknak megnyilatkozásaik során utalásokat képezniük felhasználniuk. Ez tehát a személyes kommunikáció általános pragmatikai vonása, megértés speciálisabb feltételeinek tisztázásához viszont már olyan fogalmi megkülönböztetést kell tennünk, melyet nem szoktak használni a kommunikáció-elméletben. „Hely-

zeti” szinten úgy értelmezhető a megértés, mint „itt és most” elérni kívánt megnyilatkozási szándékok utalásszerű előlegzése-reflexiója – s nincs szükség arra, hogy a szándékok okainak, eredetének kérdéseit is bevonjuk a megértés feltételei közé. Egy adott szituációban viszonylag tökéletesen megértheti egymást két idegen (pl. egy pincér és vendége), ha kölcsönösen tanúsítani tudják egymás verbális és nem verbális megnyilatkozási szándékainak előlegzését. Amennyiben kapcsolatuk csak ilyen, jól körülhatárolható, alkalmi interakciókból áll, akkor a megértés „helyzeti” és „kapcsolati” szintje egybeesik. Ha azonban rendszeresebb, tartósabb s főként személyesebb, tehát utalásokban gazdagabb lesz kommunikációjuk, akkor már megkülönböztethetjük azt, hogy egy-egy szituációban, illetve kapcsolatuk hosszabb távján mekkora megértésről tanúskodik. Az „intencionális szemantika” megadhatja a személyes megértés helyzeti feltételeit, de *a kapcsolatok értelmezéséhez szükség van arra, hogy a kommunikációs kontextusok tartósabb szerkezeteit is figyelembe vegyük.* A továbbiakban e szerkezetekről lesz szó. Az alábbi összefoglalásból remélhetőleg kiderül, hogy szoros összefüggés van egyfelől a kölcsönös megértésen alapuló kapcsolatalakítás, másfelől pedig a szerkezetek egyensúlyt kifejező fajtái között.

a) A kölcsönösségre irányuló motivációk

Kommunikációik során a családtagok rendszeresen utalnak egymásnak azokra az érdekeire, szükségleteire, vágyaira, melyek kapcsolatrendszerük kölcsönösségére irányulnak. *Ezek a motivációk két nagy csoportba, az „intimitás”-ra és a „privacy”-re irányuló motivációk rendszerébe sorolhatók.* Az intimitásra irányuló motivációk felől nézve két vagy több személy kapcsolata mélyen személyesnek, partikuláris elvárásokkal és ezek előlegzéseivel telítettnek látszik. A „privacy”-re irányuló motivációk felől nézve viszont ugyanennek a kapcsolatrendszernek a tagjai önállóan cselekvő embereknek látszanak, olyan egyéneknek, akik rendelkezni tudnak és akarnak életük tárgyi, szervezeti és kommunikációs feltételeivel.

Az intimitásra és a „privacy”-re irányuló motivációs rendszereknek egyaránt vannak biológiai alapjai, szociokulturális változatai, életkori és nemi sajátosságai. Mindegyik családtag törekszik valamilyen és valamekkora „privacy”-re, illetve „intimitás”-ra, s ebben a törekvésében partnere vagy/és ellenfele lehet a másik vagy a többi családtag.

Tartósan, hosszabb időn át egyik motivációs rendszer sem szoríthatja ki a másikat anélkül, hogy ezzel ne rombolná a személyiség továbbfejlődésének és a kapcsolatok alakításának alapjait. Ha éveken át senkihez sem tartozik az egyén mély, személyes, intim érzelmekkel, akkor megszenvedti önállóságát; ha viszont nem rendelkezhet önállóan szükségleteinek és tevékenységeinek feltételeivel, mert mindent és mindig meg kell osztania családjának tagjaival, akkor kötöttségeit szenvedni meg. A magányban nem tud kiteljesedni önállóságunk, mert ehhez kötödnünk kell másokhoz, az intim kötődések „túlsúlya” viszont korlátozhatja önállóságunkat. E két motivációs rendszert össze kell egyeztetni és ez a feladat minden életkorban várja az egyént. Gondoljunk például az idős emberekre, akiknek szükségük van arra, hogy rendelkezhessenek saját tevékenységeik, időtöltésük, társaséletük önálló anyagi, térbeli és tárgyi feltételeivel, de szükségük van intim kapcsolatokra is házastársukkal, gyerekeikkel, unokáikkal és/vagy másokkal.

Az intimitásra és a „privacy”-re irányuló motivációk összeegyeztetése elengedhetetlen feltétele annak, hogy a családtagok megőrizhessék és alakíthassák identitásukat. Ugyanakkor ezt folyamatosan, éveken, évtizedeken át együtt kell elvégezniük. Egymás nélkül vagy külön-külön az emberek nem oldhatják meg ezt a feladatot, hiszen mindkét motiváció-rendszer kapcsolatalakításra ösztönöz. *Mindegyiküknek össze kell egyeztetnie az intimitásra és a „privacy”-re irányuló saját motivációit, de ezt közben a többieknek is el kell végezniök.*

Két család összehasonlítható aszerint, hogy tagjaik mennyire képesek erre az összehangolásra. Megvizsgálható például a lakóterek elrendezése, az, hogy jut-e mindegyik tagnak kellő személyes tér és vannak-e közös rendelkezésű terek, eszközeik. Megvizsgálható időtöltéseik rendje is ugyanilyen szempont szerint. Igen fontos e két motivációs rendszer összehangolásának alakulásában a szűkebb-tágabb környezet, a rokoni kapcsolatok, a barátokkal, kortársakkal folytatott érintkezések alakulása. Az tehát, hogy a tagoknak

- vannak-e közös barátaik, társaik, illetve
- vannak-e olyan önálló kapcsolataik, amiket elfogadtnak és valamiképp megjelenítenek egymás közt?

Másképpen megfogalmazva: mennyire teszik lehetővé a tagok egymásnak, hogy

- érintkezni tudjanak többé-kevésbé *összehangoltan és együtt is másokkal* (barátokkal, ismerősökkel, rokonokkal), illetve

- lehessenek olyan *családon kívüli kapcsolataik, melyeket önállóan, egymástól függetlenül, de mégsem „énjük megkettőzésével” alakítanak.*

Ezek a körülmények mindig többé-kevésbé kizárják egymást. De mind a családtagok identitása, mind pedig kapcsolatrendszerük alakulása szempontjából hallatlanul fontos, hogyan alakul ez a „többé-kevésbé”, vagyis a követelmények ellentéte mennyire lehet konfliktusok tárgya és ezek nyomán mennyire összeegyeztethető. Empirikus vizsgáldásokban a következő típusok különböztethetők meg:

1. *Szétszórtság* – olyan családokra jellemző, melyekben a tagoknak vannak családon kívüli kapcsolataik, de ezeket nem jelenítik meg egymás között és nem tudnak összehangoltan érintkezni másokkal;

2. *Izoláció* – olyan családokra jellemző, melyekben a tagoknak nincsenek közös barátaik és gátolják egymás „külön”-ügyeit vagy azok megjelenítését is;

3. *Egyensúly* – olyan családokra jellemző, melyekben a tagok tudnak többé-kevésbé összehangoltan érintkezni környezetük tagjaival, de önálló kapcsolataik is vannak;

4. *Zártság* – olyan családokra jellemző, melyekben nem tűrik az önálló kapcsolatokat de egységesen érintkeznek környezetük tagjaival.

Nyilván sokféle tényezőtől függ, hogy az egyes családokban miként fejlődnek a tagok egymásra irányuló motivációs rendszerei. A családi intimitás megőrzését számos szociális körülmény nehezíti. A lakáshelyzettől, a család nagyságától, a háztartások összetételétől a laksűrűségtől nagyban függ, hogy milyen esélye van a meghitt családi légkör kialakításának.²⁵ Ha a környezet tagjai (szomszédok, barátok) mindenbe beeláthatnak, ha örökösen szemük előtt zajlik a magánélet, ha a tagok rendszeresen nem tudják konfliktusait, örömeiket és fájdalmaikat külső, szemlélők és kritikusok nélkül feldolgozni, akkor nyílt életük áldozatai lehetnek. Ugyanez érvényes azonban a családon belüli kommunikációra is. Tolsztoj szavaival: „akinek nincs saját ‚kamrája’, annak lelke sem lehet”.²⁶ Ha

tagoknak mindenbe bele *kell* avatniuk egymást, ha nem szabad csak az egyik vagy csak a másik családtagot, rokont, barátot kiválasztaniuk, ha nem alkothat bármelyik pár alkalmi koalíciót, ha tehát nem rétegezhetik intimszférájukat, akkor feldolgozhatatlan feszültségeket és konfliktusokat hozhatnak létre. Ez viszont a kölcsönös elzárkózás irányába hat. Általánosabban: amikor a családon belüli nyíltság igénye és követelménye rendszeresen, jól érzékelhetően gátolja azt, hogy mindegyik családtag *rendelkezessen* a kommunikáció és a kapcsolatalakítás tárgyi, szervezeti és szimbolikus feltételeivel, akkor ez destruktív hatású. Amit rombol, az a kapcsolati kontextus rugalmas alakíthatósága és az ehhez szükséges legfontosabb feltétel: a bizalom. Minél kevesebb marad „privacy”-nkből, annál kevésbé tudja majd feltárni partnerünk s megismerni reakcióinkban önmagát. Az ezzel ellentétes tendenciák a másik fél (vagy a többiek) intimitásra irányuló motivációinak visszaszorítását célozzák, hatásuk pedig még szembetűnőbben a kapcsolati kontextus bizalmi alapjainak gyengülése.

E motivációk kölcsönös összehangolása tehát csakis folyamatos és közös egyensúlyozás eredménye lehet. Ebben a folyamatban összeütköznek a tagok érdekei, szükségletei, s nyíltabb viták, látensebb feszültségek során át növelik vagy csökkentik a megoldás esélyeit. Az ügyesen végzett személyközi alkudozások és taktikák eredményeként időről időre kielégülhetnek egyik vagy másik tag önállóságra vagy intimitásra irányuló szükségletei, s az ilyen kommunikációs módszerek hozzásegíthetik az egyént valamilyen konkrét cél eléréséhez vagy egy konfliktus eredményes befejezéséhez. De így nem oldható meg az egybehangolás összetett feladata. Az „intimitás” és a „privacy” nem egy-egy jól azonosítható érdek tárgya, nem olyan konkrét cél, amit pontosan megnevezhetünk és a személyközi konfliktusok során egyszer s mindenkorra kielégíthetünk, hanem mindig heterogén értékek együttesére irányul.

b) Személyközi kompetencia-viszonyok

A személyközi kompetencia a befolyásolás általános képessége, melynek döntő szerepe van abban, ahogyan kapcsolatainkat alakítjuk, interakciós céljainkat elérni próbáljuk.²⁷ Ez a kifejezés is egy hosszabb időn át érvényesülő folyamatra vonatkozik s éppen ezért elsősorban olyan kapcsolatokban, kapcsolatrendszerekben, csoportokban használható, melyekben a tagok gyakran és rendszeresen érintkeznek egymással, melyeknek tehát múltjuk van. Ezt a képességünket aktivizáljuk, amikor például megkérjük barátunkat, szomszédunkat valamire s még inkább ezt, amikor a másik személyt saját szándéka ellenére próbáljuk ösztönözni (pl. gyerekünket, hogy vegye be az orvosságot.) Mindenkinek van valamilyen és valamekkora kompetenciája különböző személyekkel kialakított kapcsolataiban. Egyesek (pl. néhány kiváló pedagógus) gyakran tapasztalják, milyen nagy (széles körű és intenzív) befolyást gyakorolnak másokra, legjellegzetesebben azonban akkor tudatosul e képességünk, amikor hiányzik, amikor úgy érezzük, hogy egyáltalán nem tudjuk befolyásolni a másik embert. *A családtagok egymásra vonatkozó személyközi kompetencia-viszonyai ugyancsak olyan szerkezeteket alkotnak, melyekre kommunikációikban rendszeresen és tartósan utalniuk kell.* Hiszen itt, a kölcsönös befolyások szintjén dől el, hogy kik és hogyan határozzák meg: mi a fontos és mi a másodrendű életükben, mire szabad és mire kell törekedni, mit érdemes és mit lehet egymás között

elmondani vagy elhallgatni. A családok személyközi kompetencia-viszonyait két szempont szerint különböztetem meg. Egyrészt szembeállítom az „aszimmetrikus” kompetencia-viszonyokat a „szimmetrikusakkal”. Az előbbi az autokratikus szellemű családokat jellemzi – melyekben van egy vagy több olyan tag, aki alig képes befolyásolni a többiek választásait és döntéseit –, az utóbbi viszont az egyenlősítő szellemű családokban fordul elő. A másik megkülönböztetés arra irányul, hogy egy bizonyos „A” családban milyen fokú, mekkora erősségű a tagok egymásra vonatkozó befolyásának összessége egy bizonyos „B” családhoz képest. Eszerint vannak „magasabb és alacsonyabb” szintű személyközi kompetencia-viszonyok. Minél magasabb ez a szint, annál kohézívabb a család, s minél alacsonyabb, annál bomlékonyabb. E két szempont egyidejű érvényesítése a családok négy típusának megkülönböztetéséhez vezet:

1. szimmetrikus kompetencia-viszonyok alacsonyabb szinten (egyenlősítő szellemű, bomlékonyabb családok),
2. aszimmetrikus kompetencia-viszonyok alacsonyabb szinten (autokratikus szellemű bomlékonyabb családok),
3. szimmetrikus kompetencia-viszonyok magasabb szinten (egyenlősítő szellemű kohézívabb családok),
4. aszimmetrikus kompetencia-viszonyok magasabb szinten (autokratikus szellemű kohézívabb családok).

Nyilvánvaló, hogy szoros összefüggésnek kell lennie a tagok egymásra irányuló motívációs rendszerei és kompetencia-viszonyai között. Várható tehát, hogy az itt közölt* tipológia megfelel annak, amit az *a)* pont alatt közöltem, hiszen mindkettő olyan mély-szerkezetekre vonatkozik, amiket a tagok tartósan képeznek és használnak fel kommunikációik kapcsolati kontextusában.

c) Koalíciók

Valamennyi tartósabb csoportban, szervezetben megfigyelhetők alkalmi vagy állandóbb jellegű koalíciók. A társadalomtudományok régóta foglalkoznak ezekkel a hatalom megosztása, a konfliktusok, döntések és megoldási alternatívák elemzésekor.²⁸ Az egyes családtagok szövetezései is alkothatnak a kommunikációs kontextust utalásszerűen meghatározó szerkezeteket. Csakhogy az előnyszerzésre szolgáló, célorientált szövetezés mellett fel kell figyelni olyan helyzetekre is, melyek nem felelnek meg a logikailag következetes érdekérvényesítés feltételeinek. Először is azt kell látnunk, hogy vannak koalíciók (pl. harmadik családtag megsegítésére, megünneplésére stb.), melyek nem valaki ellen, hanem valakiért jöttek létre. Azután pedig meg kell különböztetnünk az alkalmi, „helyzeti”, egy bizonyos cél elérésére alakított koalíciókat azoktól, melyek tartósak, „kapcsolati” jellegűek. A racionális alku feltételei alapján – pl. a játékelmélet módszerével – csakis a „helyzeti” jellegű koalíciók típusait és működésüknek „pénztárazás-kor” mért nyereségét-veszteségét ismerhetjük meg. A tagok kommunikációjának értelmezéséhez viszont nemcsak az itt és most adott célokat és érdekeket kell figyelembe venni, hanem személyközi múltjuk hosszabb távú folyamatait is.

Az ilyen, „kapcsolati” szintű koalícióknak is két típusa különböztethető meg. Az egyik kizáró hatású, a másik egyensúlyi jellegű. „A”- és „B”-családtag koalíciója kap-

csolati szinten akkor kizáró hatású, ha „C-vel tartósan védekező-támadó, tehát stratégiai interakciókat folytatnak; s ezért „C”-nek nem lehet egyidejűleg egyikükkel sem kapcsolati szintű - hanem legfeljebb „helyzeti” szintű - koalíciója. Egyensúlyi jellegű „A” és „B” koalíciója akkor, ha „C”-nek lehetősége van arra, hogy kapcsolati szinten bármelyikükkel, adott helyzetben pedig egyszer egyikükkel, másszor másikkal kössön szövetséget.

„Kizáró szövetségekre bőségesen találni illusztrációs anyagot a pszichiátriai szakirodalomban, illetve azokban a szociológiai-szociálpszichológiai kutatásokban, amelyek esetszerűen foglalkoznak különböző deviáns magatartások családi hátterével. A legtöbb ember saját környezetében is ismer olyan eseteket, melyekben két családtag így, kizáró módon áll szembe egy harmadikkal, aki támadja őket vagy akiből „bűnbakot” képeznek, aki elől együtt menekülnek, vagy akit együtt készítenek menekülésre. De egyáltalán miért van szükség koalíciókra a családban? A válaszhoz L. Krappmann fejtegetését idézem: „... a kétértelműség eltűrésének kialakulását megakadályozhatja, ha a házastársak között egyáltalán nincs koalíció, vagy ha ez annyira szoros, hogy a gyerekek már nincs tere az értelmezésre. Ha nincs koalíció a házastársak között, akkor a gyerek az egyik szülővel folytatott interakciói során nem kénytelen figyelembe venni a másik szülőnek az előbbivel részben ellentétes elvárásait és nem kénytelen viselkedését mindenkor mindkét szülővel szemben értelmezve legitimálni.”²⁹ A koalíció hiányozhat azért, mert a házastársak közül csak az egyik neveli a gyereket (a másik távol él, ritkán érintkeznek), vagy mindketten nevelik ugyan, de merőben ellentétesen: ugyanazért a tevékenységért az egyiktől manifeszt vagy látens módon elismerés, a másiktól megvetés vagy büntetés jár. Amikor a szülők képtelenek arra, hogy különböző vagy akár ellentétes értékeiket és normáikat összeegyeztessék, akkor koalíciójuk hiányát a gyerek szenvedni meg. Hiszen a szülői koalíció hiánya esetén – legalábbis gyerekkorban – csak egyik vagy másik szülővel lehet szolidáris s nincs módja arra, hogy *mindkettő elvárásainak – de egyiknek sem teljesen – megfelelően, tehát egyensúlyozó módon alakítsa saját identitását.*

Túlságosan szoros a szülői koalíció akkor, ha az aszimmetrikus kompetencia-viszonyok hatására az egyik házastárs nem tűri az eltéréseket, a másik pedig mindenben és mindenkor igazodni próbál hozzá. Ilyenkor a gyerekek nem tudhatják, hogy ez a másik szülő valójában mit vár el, nem egyensúlyozhat kettőjük között, s neki is „teljesen vagy sehogy” kell és szabad azonosulnia a kikényszerített elvárásokkal. A házastársak között tehát akkor van kapcsolati szinten egyensúlyi jellegű koalíció, ha ebben tolerálhatók a kétértelműségek: „A házastársak sohasem teljes mértékben egyező, mégis egymással szolidáris koalíciójában tapasztalhatja meg a gyerek, hogy az össze nem férő dolgok a közös interakcióban mégiscsak összeegyeztethetőek.”

A kapcsolati szintű koalíciók gyengesége vagy hiánya tehát a család instabilitásával, gyenge kohéziójával, a tagok közötti kompetencia-viszonyok alacsony szintjével függ össze. A túlságosan szoros koalíciók viszont a stabilitás zárt formáival és kényszereivel, az önállóság elnyomásával és az eltérésekből fakadó konfliktusok megakadályozásával függnek össze. Ezzel szemben a kapcsolati szinten egyensúlyi jellegű koalíciók tagjai között lehetségesek a konfliktusok, mert azok tárgyszerűen kezelhetők. Az eltérő egyéni érdekek, szempontok, értékek jelzése során így a résztvevők kölcsönösen biztosíthatják egymás megértését.

d) Közvetítők

A tagok köznapi érintkezéseiben működő folyamatos, spontán közvetítésekből kiemelkednek az olyan aktusok, melyekkel „C”-tag többé-kevésbé aktívan és többé-kevésbé önállóan beavatkozik „A” és „B” kommunikációjába vagy pedig maga irányítja azt. Mindkét esetben az történik, hogy „C tevékenységében előtérbe kerülnek azok a funkciók, melyek elméletileg alá vannak rendelve az információ-továbbításnak, s melyeket együttesen a „magatartás-szabályozás” kifejezéssel felölthetünk.

A tagoknak ilyen, akaratlagos beavatkozásaikból álló közvetítő szerepei lehetnek alkalmi jellegűek, de olyan tartósabb képződmények is, melyek a család kommunikációs szervezetének jellegzetes és rendszeresen működő elemei. Felismerésüket megnehezíti, hogy informálisabbak más szerepeknél, nem szokták azonosító módon megnevezni és így számon kérni teljesítésüket vagy elmulasztásukat. Ennek ellenére a családtagok nagyon is ösztönzik vagy gátolják, véleményezik és számon kérik egymás effajta szerepteljesítésményeit, hiszen kapcsolataik alakítása során maguk határozzák meg és utasítják el ezeket. E kapcsolati meghatározások eredményeként körvonalazódik a tagok előtt, hogy mi tartozik és mi nem tartozik rájuk, mihez van és mihez nincs közük, s hogy milyen beavatkozást tűrjenek el, illetve kívánjanak meg közvetlen kommunikációikba. Minden családban kialakulnak az ehhez szükséges értelmezési sztenderdek. Ezekről függ tehát, hogy mennyire tudható biztosan, milyen közük van a tagoknak egymás ügyeihez, illetve mennyire rigidek vagy alakíthatóak az erre vonatkozó szabályok.

A közvetítők között vannak passzívabb megbízottak („postások”, „hírnökök”, „kémek”) és vannak aktívabb „delegátusok”. Számtalan olyan szituációt ismerünk, amikor például az egyik testvér egy számára fontos ügyben megbízza a másikat, hogy az járjon el szüleiknél vagy az egyik házastárs rábírja a másikat, hogy az érjen el valamit testvérénél. Minél spontánabban zajlik ez s minél felcserélhetőbbek az ilyen szerepek – vagyis minél inkább az jellemzi a családot, hogy valamennyi tag képes önkéntelenül is eleget tenni ilyen megbízásoknak –, annál kedvezőbb feltételei vannak a kapcsolati egyensúly fenntartásának, tehát a tagok közötti kölcsönös megértésnek. Ilyenkor ugyanis a megbízások és képviselések alkalmi jellegűek, s a tagok tudhatják, hogy milyen szándékot kell tulajdonítaniuk a közvetítőnek, illetve ő hogyan előlegezte az ő szándékukat. A konfliktusok során ezért konstruktív hatása lehet az így folyó érdekérvényesítéseknek, mert „C”, a közvetítő annak tudatában járulhat hozzá az ellentétek megoldásához, hogy máskor az ő szerepében „B” képviselte vagy fogja képviselni „A” érdekét (véleményét, szükségletét stb.). A tevékenyen tanúsított empátia – a közvetítés konkrét eredményétől függetlenül – ezért növeli a többiek hasonló képességét.

Ennek azonban feltételei vannak. Ilyen feltétel a spontán szerepvállalások felcserélhetősége mellett az, hogy a címzett kompetensnek fogadja el a közvetítőt. Gondoljunk csak arra, hogy például a gyerekek ahhoz a családtaghoz fordulnak segítségért, akiről tudják, hogy elérhet valamit érdekükben. Vagyis, minél aszimmetrikusabbak és minél alacsonyabb szintűek a tagok személyközi kompetencia-viszonyai, annál kisebb esélye van annak, hogy a tagok így, váltakozó módon működhessenek.

A közvetítésre szóló megbízásokat háromféle irányban lehet elhárítani. Az egyik irány a „kilépés”: elmenekülés a családból, vagy a kommunikáció erős korlátozása. A másik

irány a kizáró jellegű szövetkezés, ami egy idő után megakadályozza a közvetítés lehetőségét. A harmadik irány az önállóbb és aktívabb közvetítő-szerepek vállalása.

Ilyen szerep a „villámhárító”-é, aki gátolja a konfliktusok kitörését, mert azonnal közbelép, mielőtt érdekellentétet sejt, feszültséget érzékel másik két tag között. Ilyen a „tűzoltó” is, aki viszont a viaskodások végső szakaszában próbál nyugalmat teremteni. Ugyancsak önálló közvetítő a „döntőbíró”, aki vitás kérdésekben ítél, igazságot oszt. Ez a három szerep is lehet alkalmi jellegű, észrevétlen, alig felidézhető megnyilvánulása a családtagoknak. S minél felcserélhetőbbek ezek a szerepek, annál kevésbé hangsúlyosak s annál jobb hatásuk van a családi stabilitás fenntartására. Az viszont az egyensúly hiányát jelzi, ha mindig csak az egyik tag vállalhat ilyen szerepet. Az örök „villámhárító” erőszakosan kényszerítik ki az egység látszatának fenntartását, az örök „tűzoltó” semmit sem tudnak megoldani, az örök „döntőbíró” pedig akaratlanul is arra készítetik a többieket, hogy ne egymás szándékait, hanem az ő ítéleti szempontjait próbálják megismerni.

A konfliktusok középső szakaszában – kifejeződésük után, de még kifejtetük előtt – kezdenek közvetíteni a „fékezők” és a „békegalambok”. Az előbbieket úgy próbálnak békét teremteni, hogy megértésükről biztosítják a két felet, igazat adván nekik, de cserébe halasztást, a viszály felfüggesztését vagy erejének tompítását kérik. A „békegalamb” is „kétkulacos”, de merőben más módon. Ő mindegyik félnél a másik szándékát és magatartásának (érdekének, véleményének, döntésének) okait tárja fel megértő módon, tehát *tanúsítja szubjektív érvényességüket*. Nem áll útjában a többiek kezdeményezésének és ösztönzi a nyílt kommunikációt, de nem várhatja meg azt, amíg állandósul a konfliktusok stratégiai, támadó-védekező jellege, s ennek nyomán áthidalhatatlan ellentétek alakulnak ki. *Működésével lehetővé teszi a konfliktusok kibontakozását, de megoldását is, mert úgy ismerteti el mind az eltérő érdekek, motivációk, vélemények érvényességét, mind pedig ezek összehangolásának szükségességét, hogy mintát nyújt e feladat közös elvégzésére.*

JEGYZETEK

¹McIver, 1921:162.

²A két elmélet nem speciálisan a családi élet jelenségeit értelmezi, hanem szerteágazó tárgykörre vonatkozik. Ezekkel a tágabb összefüggésekkel nem kívánok foglalkozni e dolgozat keretében. Megjegyzem, hogy a családpszichológiai irányzatok és a családindinamikai felfogások nemcsak ebből a szempontból hasonlíthatók össze.

³Bossard-Boll, 1950:199.

⁴Winch, 1963:746.

⁵Uo.

⁶Parsons-Bales, 1955.

⁷Spiegel, 1960:395.

⁸König, 1976:150-159.

⁹A szociológiai szempontú kutatásokat összefoglalja Krappmann, 1980:1980:198: 225.

¹⁰Wynne, 1958.

¹¹Habermas, 1973.

¹²A konszenzus-elmélethez hasonlóan a konfliktus-elmélet sem csak – sőt, nem is elsősorban – a családi szervezet működésével foglalkozik, hanem szélesebb körű állításokat fogalmazott meg s próbált bizonyítani a 60-as évek közepe óta, lásd pl. Coser, 1968; Deutsch, 1973; Bonoma-Milburn, 1977.

¹³ Spray, 1969:703.

¹⁴ Scoresby, 1977: 137. „A szülő-gyerek konfliktusoknak nem kell szükségszerűen károsnak lenniük bármelyik fél fejlődésére és a közöttük fennálló kapcsolatok alakulására. A konfliktusok megfelelő feldolgozása esetén egyenesen kedvező változások is bekövetkezhetnek.” (Cseh-Szombathy, 1979:230.)

¹⁵ A konfliktusok meghatározásának és szisztematikus *osztályozásának első* kísérletéhez lásd Simmel, 1968. A későbbi értelmezési törekvések többsége is - pl. Shelling, 1960; Rapoport, 1974; Jersov és másik, 1979 - beleütközött abba a kérdéstömegbe, amit az „objektív-szubjektív”, „strukturált-globális”, „szabályozott-szabályozatlan” ellentétpárok jeleznek, s amit Simmel a „tárgyszerű” és a „személyes” konfliktusok megkülönböztetésével próbált kifejezni. A „konfliktus”-terminusnak nincs általánosan elfogadott meghatározása s a konfliktus-elméletek maguk sem egységesek. (Vö. Swingle, 1976:66-71.).

¹⁶ Lásd pl. Rapoport, 1974. és Swingle, 1976. Magyar nyelven Hankiss, 1979: 9-71. foglalkozik ezzel és ad kitűnő összefoglalást. A „nulla-összegű” és a „kevert motívumú”-játékok családszociológiai szempontjaihoz lásd LaRossa, 1977:103-148.

¹⁷ Richter, 1972:30.

¹⁸ Deutsch, 1973. főként kísérleti anyagon, míg Laing-Esterson, 1970. klinikai tapasztalatok alapján értelmezi az ilyen konfliktusokat és hatásaikat.

¹⁹ Vö. Brickman, 1974.

²⁰ A javasolt játékszabályokat kifejti Bach-Wyden, 1972, a magyar nyelvű irodalomban pedig Szilágyi, 1978:176. Az ilyen szabályok hatásainak érvényességét cáfolta Strauss, 1974.

²¹ „A gyerek és anya, gyerek és apa, gyerek és testvérei közötti személyközi kapcsolat elemzése csak részlegesen tárja fel a család jelentőségét. E kapcsolatok egybefonódása olyan szerkezetet hoz létre, melynek jelentése a részek jelentésén túl és azokon felül van.” (Josselyn, 1953: 337.).

²² Lásd pl. Hermann-Berlin, 1981.

²³ Durkheim, 1978:50.

²⁴ Ehhez lásd Terestyéni, 1981.

²⁵ Az ide vonatkozó hazai kutatások közül lásd pl. Solt, 1977.

²⁶ Az idézetet Duric, 1971: 318. közli, eredeti helyét nem találtam meg.

²⁷ Vö. White, 1963; Weinstein, 1976.

²⁸ Vö. Wilkinson, 1976.

²⁹ Krappmann, 1980:186. (Az eredeti kiadás alapján részben javított fordítás.)

IRODALOM

Bach, George R.-Peter Wyden: The intimate enemy London, 1972. 224.

Bonoma, Thomas-Thomas W. Milburn: Social conflict: Another look. In: The Journal of Social Issues, vol. 33. No. 1-18. 1977.

Bossard, James H. S.-Eleanor S. BoU: Ritual in family living. Philadelphia, Univ. of Pennsylvania Press, 1950. 228.

Brickman, P.: Social conflict. Lexington, Health Mass. 1974.

Coser, Lewis R.: The functions of social conflict. London, Routledge and Kegan Paul, 1968. 188.

Cseh-Szombathy László: Családszociológiai problémák és módszerek. Bp. Gondolat Kiadó, 1979.403.

Deutsch, Morton: The resolution of conflict. New Haven-London, Yale Univ. Press, 1973. 420.

Duric, Vojislav: A lakás mint társadalmi jelenség és a lakásszociológiai kutatások sajátosságai. In: A szocialista városok és a szociológia. Szerk.: Szelényi Iván. Bp. Kossuth Kiadó, 1971. 295-331.

Durkheim, Émile: A társadalmi tények magyarázatához. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1978. 334.

Habermas, Jürgen: Stichworte zur Theorie der Socialisation. In: Kultur und Kritik. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1973. 118-194.

Hankiss Elemér: Társadalmi csapdák. Bp. Magvető Kiadó, 1979. 142.

Hermann Erzsébet-Berlin Iván: Család és betegség. In: Valóság, 1981. 9. sz. 95-108.

- Jersov, A. A.-N. V. Grisina-Sz. I. Jerina: Szocialno-pszichologicseszkie problemi iszzledovanija 2.59-65.
- Josselyn, Irene: The family as a psychological unit. In: Social Casework Vol. 34.1953. 336-343.
- König, René: Soziologie der Familie. In: Handbuch der empirischen Sozialforschung. Hrsg.: R. König. Band 7. Stuttgart, Enke Veri. 1-217.
- Krappmann, Lothar: Az identitás szociológiai dimenziói. Bp. Szociológiai füzetek, 21. sz. 1980. 271.
- Laning, Ronald D.-Esterson, A.: Sanity, madness and the family. Harmondsworth, Penguin, 197.
- LaRossa, Ralph: Conflict and power in marriage. Beverly Hills, London, 1977.169.
- McIver, Róbert: The elements of social science London, Methuen, 1921. 186.
- Parsons, Talcott-Róbert Bales: Family, sozialization and interaction process. New York, Free Press, 1955.422.
- Rapoport, Anatol: Conflict in man-made environment. Harmondsworth, Penguin, 1974. 272.
- Richter, Horst-Eberhard: Patient famíüe. Rheinbek, Rowolth, 1972. 251.
- Scoresby, A. Lynn: The marriage dialógé. Reading-Menlo Park, etc. 1977. 189.
- Shelling, Thomas C: The strategy of conflict. Cambridge, Harvard Univ. Press, 196.
- Simmel, Georg: Die quantitative Bestimmtheit der Gruppe. In: Soziologie (5. Aufl.) Berlin, Duncker und Humblot, 1968. 578.
- Solt Ottília (szerk.): Szakképzetlen családok. Bp. Föv. Ped. Int., 1977. 222.
- Somlai Péter (szerk.): Családmonográfiák. Bp. 1978. Szociológiai füzetek 18. sz.
- Somlai Péter: A családmonográfia kutatási módszere. In: Családmonográfiák. Bp. 1978. Szociológiai füzetek, 18. sz. 5-28.
- Spiegel, John P.: The resolution of role conflict within the family. In: N. Bell-E. Vogel (eds.) 361-381.
- Spray, Jetse: The family as a system in conflict. In: Journal of Marriage and Family. 1969. vol. 31. No. 3. 699-706.
- Strauss, Murray A.: Levelling, civility and violance in the family. In: Journal of Marriage and the Famüy, 1974. vol. 36. No. 1. 13-29.
- Swingle, Paul G.: The management of power. Hillsdale, Erlbaum, 1976. 178.
- Szilágyi Vilmos: A házasság jövője – a vagy a jövő házassága. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1978.225.
- Terestyéni Tamás: Adalékok a jelentés-tulajdonítási stratégiák tanulmányozásához a verbális kommunikációban. In: Pszichológia, 1981. 4. sz. 553-567.
- Weinstein, Eugene E.: Az interperszonális kompetencia fejlődése. In: Pedagógiai szociálpszichológia. Szerk.: Pataki F. Bp. 1976. 369-393.
- White, R. W.: The study of lives. New York, Atherton, 1963.
- Wilkinson, Dávid: Cohesion and conflict. London, Frances Pintér, 1976. 269.
- Winch, Róbert F.: The modern family. New York, 1963. 782.
- Wynne, L. C: Pseudo-mutuality in the family relations of schizophrenics. In: Psychiatry, 1958. vol. 21. 205-220.

SUMMARY

Somlai Péter: Relationship concepts to family stability

Questions of the stability and instability of modern families are discussed in two different approaches. 'Consensus theories' focus attention on how far family members succeed in reconciling their roles, tasks and norms of behaviour, whereas 'conflict theories' emphasize the interchangeability of roles and points of open Communications. Based on his research conducted with intensive methods of observation and enquiry, the author rejects both approaches. He has found that (a) enduring agreements on roles lead frequently to rigid structures, to 'over-organized' family life, (b) the demand

of 'open communication' is relevant in the case of explicit rules, whereas implied contexts of communication are more important. It depends upon these '*relationship contexts*' what is the level of '*understanding*' between family members, which has become the most important criterion of stability as a consequence of modernization.

The possible and desirable level of understanding between members can be understood by the study of the '*deep structures*' of contexts. Members refer to these deep structures, as the condensed essence of the past and perspectives of their contacts verbally and non-verbally in their Communications. Four kinds of deep structures can be identified:

1. *Bilateral motivations*, as shown by its implications: how far the family members make possible and necessary for each other the coordination of their converging motivations for (a) their own *privacy*, for (b) the *intimacy* of their relations;

2. *Inter-personal relations of competency*: how far the structure of inter-personal influence on choices and decisions in the family is (a) symmetrical or asymmetrical, or (b) how high or low is its level (in comparison to other families).

3. *Coalitions* of what impact (exclusive balancing) and

4. what kinds of inter-personal *mediator-roles* have evolved among the members.

Upon the observation of these deep structures it can be stated how far family 'X', in comparison to family 'Y', otherwise similar to it, as a system of communication allows and makes necessary the maintenance and change of the conditions of balanced understanding among its members.